5 VAN 'DR L. DE JONG' TOT 'ZEG MAAR LOU'
De macht van de moderne media

De nieuwe tv-serie *De Bezetting* was zo goed als gereed. De definitieve opnames zouden in september of oktober 1989 plaatsvinden. Op 20 juli kreeg Lou de Jong, tijdens het bekijken van filmbeelden voor de laatste aflevering, een lichte hersenbloeding. Het gevolg was afasie, een stoornis in het gebruik van de taal. Afasie is, zegt een neuroloog in een nawoord bij De Jongs herinneringen aan deze periode, 'een medisch, psychologisch en emotioneel probleem'.[1]

In het Amsterdamse AMC-ziekenhuis dacht De Jong, naar eigen zeggen, slechts aan één ding: *De Bezetting*. 'Hoe kan dat project gered worden? Ik zag geen andere mogelijkheid dan het zelf te doen.'[2] Het eerste dat hij zijn logopediste enkele weken later zeer moeizaam sprekend vroeg, was: 'Kunt u mij klaarstomen voor de uitzendingen van *De Bezetting*?'[3] Dit heftige voornemen om het opnieuw zelf te presenteren, gaf hem de kracht om al die oefeningen met tong, lippen en gehemelte te doen, en weer als vanouds gebruik te kunnen maken van zijn stem, de Stem. En het zou hem gelukt zijn ook, als de regisseur niet had bedacht dat anno 1989 in een documentaire sneller gesproken diende te worden dan begin jaren zestig, en dat de presentator in deze snelle tijden niet meer achter een houten tafeltje mocht zitten maar in een fris en vlot decor van hier naar daar en terug diende te lopen. Daarom moest De Jong toch afzien van de presentatie.

Anderhalve maand later viel de Muur in Berlijn. Daarmee kwam een einde aan een tijdperk, ook aan het tijdperk-Lou de Jong. De nieuwe serie *De Bezetting* werd een matig succes, er keken voornamelijk ouderen naar. Waarom? Mede door de ongelukkige *timing*. Zoals Renate Rubinstein schreef, kon iedereen immers *live* ooggetuige zijn van een even wereldschokkende gebeurtenis: het einde van de Koude Oorlog.[4] Dan ga je toch niet naar iets kijken wat een halve eeuw eerder gebeurde? Maar wie van al die mensen die de opwindende *live*-beelden vanuit Berlijn, Praag en Sofia hebben gezien, kunnen zich een stém herinneren die alles duidde op de Nederlandse televisie? Weinigen, denk ik. Anno 1989 was de televisie bijna een wereld op zichzelf geworden. De halve eeuw daarvoor werd de wereld door de televisie gepresenteerd. Dat was de wereld van Lou de Jong.

Na 1989 had hij zijn stem weer terug, maar die klonk nog maar zelden. Zijn *Bezetting* was inmiddels van iemand anders en de wereld leek inmiddels ook van anderen. In 1993 antwoordde hij op de vraag of hij opnieuw commentator zou willen zijn: 'De Koude Oorlog maakte de wereld simpel. Het is nu te complex. Ik denk niet dat ik in deze tijd eenzelfde positie als commentator had willen, laat staan kunnen hebben'.[5]

Ingehaald door de tijd en door de nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de media? Ja en nee. Nee, omdat De Jong zich vanaf de jaren zeventig wist aan te passen aan de wereld van de *talkshow* en, in 1989, aan de wereld van de commerciële productie. Op dit gebied hoefde hij weinig meer te leren. Als een van de eersten in Nederland wist hij de kracht van de moderne massamedia op waarde te schatten en nog beter te benutten. Daarvan getuigt al zijn werk, als journalist en als historicus.

De tijd heeft De Jong wèl ingehaald door de taak die hij zich al vroeg moet hebben gesteld: in de voetsporen te treden van de negentiende-eeuwse priester-historicus die voor de natie heden en verleden duidt als les voor de toekomst. Bij *Radio Oranje* was hij ervan overtuigd geraakt dat een omroep van een regering in ballingschap niet moest bestaan uit een wisselende reeks sprekers maar uit twee, drie of vier 'die vormgeven aan wat het volk bezielt'.[6] Na afloop van de eerste serie van *De Bezetting*, op 5 mei 1965, zei de initiatiefnemer J.W. Rengelink tegen De Jong: 'U hebt dat gedaan op een wijze, die u maakte tot een gedroomde televisieleraar.'[7]

Rond 1965 brak een andere tijd aan, een tijd waarin minder behoefte was aan één enkele televisieleraar en meer behoefte aan inspraak en expressie van wat men zelf zoal bezielde. Daarom is, volgens E.H. Kossmann, 'er in de jaren zestig een breuk te constateren van meer omvattende betekenis dan dan die in 1945'.[8] Of deze breuk, in psychologisch opzicht, ook ingrijpender is geweest dan de caesuur in de hele vaderlandse geschiedenis die De Jong zag, 1940, is betwistbaar. Wel kan men 1965 zien als het einde van het tijdperk van De Jong als nationaal medium, ook al moest zijn grote geschiedwerk toen nog verschijnen en ook al eindigde het tijdperk-De Jong als historicus en commentator pas in 1989.

Vergeleken met de huidige 'postmoderne' versplintering waren radio en televisie tot medio jaren zestig nog bijna monopolistisch, en dus zeer geschikt als homogenisator van de natie. De Koude Oorlog versterkte daarbij het gevoel van urgentie en neiging tot schematisering, overeenkomstig de situatie tijdens de periode waarvan De Jong zijn levenswerk maakte: de Tweede Wereldoorlog.

Er is over *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* eens opgemerkt dat het niet riskant is om te beweren dat nergens ter wereld ooit zoveel bladzijden door één man zijn gewijd aan een zo korte periode in de geschiedenis van een zo klein land.[9] Het lijkt mij evenmin gewaagd te beweren dat het ook nog nooit is voorgekomen in de geschiedenis dat een tv-serie de basis en structuur heeft gevormd voor zo'n groots geschiedwerk.

Toen de *De Bezetting* in 1965 eindigde, had De Jong nog geen letter geschreven van zijn magnum opus. In september 1965 zei hij tegen het bestuur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) dat hij van het idee was afgestapt om eerst al het onderzoek te doen en daarna *aus einem Guss* het hele werk te schrijven. Hij wilde het nu in een aantal delen doen.[10] Prof. P.J. van Winter, lid van de begeleidingscommissie, had reeds gezegd dat het werk aan *De Bezetting* 'als ordende werkzaamheid van grote betekenis is geweest voor het Geschiedwerk – dit nog afgezien van het opvoedende werk dat met de televisieserie verricht is'.[11] Ook inhoudelijk is wel gezegd, door W.F. Hermans bijvoorbeeld, dat de breedsprakigheid en stilistische onvolkomenheden van De Jong in zijn *Koninkrijk* – met al die 'Hier komen we nog op terug's' en vooral al die 'welnu's' – wellicht te verklaren zijn door zijn radio- en televisieoptredens.[12]

Later zou De Jong toegeven dat hij van de tv-serie 'enorm profijt' had gehad, doordat die hem behoed had te verdrinken in de zee van gegevens die het RIOD rijk was, en dat de noodzaak om die 21 programma's te maken vanzelf structuur had gebracht in het onderzoek. 'Ik wil zelfs nog verder gaan door te zeggen dat het mij onmogelijk geweest was om deze serie boeken op te zetten als ik eerst niet die reeks Televisieprogramma's gemaakt had.'[13] De vluchtige media dus als fundament voor het blijvende, sterker nog, voor het enige echte nationale monument dat Nederland rijk is. Dat is nog eens iets anders dan de tegenwoordig zo populaire these dat die vluchtige media al het traditionele, al het blijvende en al het waardevolle weerloos en waardeloos maken.

Deze merkwaardigheid is waarschijnlijk te verklaren door het fenomeen De Jong zelf, door zijn weergaloze vermogen niets aan het toeval over te laten en alle middelen te gebruiken om zijn boodschap over te brengen. Ouderwetse denk- en verteltrant, de moderne massamedia en een nog moderner gevoel voor marketing wist hij moeiteloos te combineren. Men zou kunnen concluderen dat De Jong als koele medium-manipulator en als meester van de emotie, de feilloos beheerste emotie, 'de grote echte on-

echte' was, ofwel de ideale *superstar* van het moderne medialandschap. Dit zou terecht zijn, ware het niet dat de zielenroerselen van de mens Lou de Jong, zoals hij die sinds de jaren zeventig, en zeker in zijn in 1993 gepubliceerde *Herinneringen* etaleerde, elk oordeel in de richting van 'handige gladakker' volstrekt onrechtvaardig maken. En ware het ook niet dat zo'n oordeel de eisen en functies van de moderne media zou baseren op afstandelijke of wetenschappelijke criteria uit een tijd toen er nog helemaal geen moderne massamedia waren. Hoe dit ook zij, Lou de Jong beheerste de moderne media bijna perfect.

Moet je erbij zijn geweest om ergens over te kunnen oordelen? Die vraag is meermalen gesteld als het ging om De Jong. In de jaren zestig werd door mensen die in *De Bezetting* langs de morele lat werden gelegd en te kort werden bevonden, zoals de leden van de Nederlandse Unie, de kritiek geuit dat De Jong niet het recht had zulke negatieve oordelen uit te spreken omdat hij op 10 mei 1940 halsoverkop naar Londen was gevlucht en de oorlog in Nederland helemaal niet had meegemaakt.[14] In de jaren tachtig werd deze kritiek, in iets andere vorm, herhaald naar aanleiding van De Jongs geschiedrelaas over Indië: hij bekeek de Nederlandse koloniale politiek teveel door de bril van de anti-koloniale en anti-kapitalistische sociaal-democraat uit de jaren dertig en trok ten onrechte de vergelijking met de Duitse bezetting. Als hij in Indië was geweest, zo luidde de vaak impliciete kritiek, zou hij anders hebben geoordeeld.

Zelf heeft hij gezegd dat hij *Het Koninkrijk* niet had kunnen schrijven als hij wél de oorlogsjaren in Nederland had meegemaakt,[15] waarschijnlijk om psychische redenen. Aan een historicus de eis te stellen alleen over iets te schrijven als hij erbij is geweest, is vanzelfsprekend klinklare nonsens. Mag men die eis wel stellen aan een journalist? Het antwoord op die vraag hangt af van de soort journalistiek die iemand bedrijft.

Waar is dat Lou de Jong zelden of nooit ergens 'bij is geweest'. Het lijdt weinig twijfel dat hij er niet van hield om zelf op onderzoek uit te gaan. Niet als historicus, niet als journalist. In 1993 gaf hij op de vraag waarom hij, in tegenstelling tot die andere beroemde commentator, mr G.B.J. Hiltermann, geen landen bezocht waarover hij commentaar gaf: 'Daar had ik geen tijd voor. Ik had het gevoel dat het reizen door die landen me zou afleiden. Het zou het gehele beeld van waaruit ik sprak vertroebelen.'[16] Jacques Presser, zijn geschiedenisleraar op het Amsterdamse Vossius Gymnasium, noteerde in 1930 in een tussenrapport over De Jong: 'Leert zijn les-

sen wel, maar overschat zich. Beziet alles te veel vanuit zijn eigen standpunt.'[17]

De Jong bepaalde zijn standpunt op basis van de schriftelijke bronnen die hij voorhanden had. Zo werkte hij vanaf zijn studietijd. Zo baseerde hij zijn sociografische scriptie over de bakkerijen in de Jordaan op rapporten van de arbeidsinspectie. Zijn hoogleraar prof.dr H.N. ter Veen wilde aanvankelijk zijn scriptie daarom afkeuren: hij had zijns inziens veel te vluchtig contact gehad met de bakkers zelf.[18]

Nadat hij per 1 februari 1938 terecht was gekomen op de redactie van *De Groene Amsterdammer*, werd zijn werkwijze niet anders. Hij leverde al snel drie à vier pagina's kopij, inclusief zijn overzichten van de nationale en internationale politiek. Bij de Regeringsvoorlichtingsdienst in Londen, waar hij vanaf 1 juli 1940 werkte, bleef hij dit journalistieke overzichtswerk doen naast zijn radio-werk. De snelheid waarmee hij werkte, is ronduit verbluffend. Dat hij *Het Koninkrijk* met een snelheid van 100 bladzijden druks per maand kon schrijven, lag behalve aan zijn werkkracht, fiche-techniek en gebrek aan twijfel, ook aan zijn decennialange journalistieke ervaring.

Toen hij eind 1940 het verzoek van een Britse uitgeverij kreeg om een boek te schrijven over de Nederlandse reacties op de Duitse bezetting, *Holland fights the Nazis*, had hij het binnen een paar weken af. Het volgende boek, *Je Maintiendrai*, schreef hij eveneens in enkele weken, toen voornamelijk in de avonduren.[19] Met het derde en vierde deel ging het niet anders. Alleen het werk aan zijn proefschrift begin jaren vijftig heeft De Jong zoveel kopzorgen gekost dat er een psychiater aan te pas moest komen. Zijn volgende boeken, de teksten uit *De Bezetting* en zijn gebundelde buitenland-rubrieken in *Vrij Nederland*, die hij vanaf 1960 publiceerde, verschenen weer met de regelmaat van de klok, sneller soms. Zo kon men *De wereld in 1962* al voor Kerstmis in de boekhandel aanschaffen.

Iedere commentator wil overtuigen, en dat geldt zeker voor De Jong. In de naoorlogse geschiedenis van Nederland is er niemand te vinden die zo langdurig en zo krachtig zijn boodschap wist uit te dragen, en zeker niemand die dit zo vakkundig wist te doen via alle moderne massamedia: of het nu de geschreven pers betreft, de radio, de televisie of 'het Geschiedwerk' (dat met de totale oplage van 2,7 miljoen banden toch ook een massamedium mag worden genoemd). 'Ik kreeg mensen in een richting waar ze misschien ook uit zichzelf waren gekomen, maar dan zonder scherp bewustzijn van hetgeen in de wereld speelt'.[20]

Toch al een begenadigd spreker die anderhalf uur het woord kon voe-

ren zonder één keer te haperen, moet De Jong bij Radio Oranje nog meer het gevoel hebben gekregen dat de stem op zich reeds een grote overtuigingskracht kan hebben, én dat hij zelf de Stem van Nederland was. Hij had radiospreekles gehad van een BBC-medewerker, begreep dat hij in eenvoudige bewoordingen moest spreken zodat ook 'de gewone man' (zoals zijn eigen vader, de melkboer) ze zou begrijpen, en hij ervoer al snel dat zijn stem zo duidelijk mogelijk moest zijn om door de stoorzenders heen te komen.[21]

Na terugkeer in Nederland wist hij wat hij met zijn stem kon doen, en na zijn kortstondige werk voor Radio Herrijzend Nederland wilde de VARA hem graag als commentator. In 1946 besprak hij 44 keer op vrijdagavond een kwartierlang de buitenlandse politiek, in 1947 48 keer, en toen werd hij ontslagen. De reden: zijn opzegging van het lidmaatschap van de PvdA in verband met de eerste politionele actie in Indonesië, en zijn commentaren daarover.

Voor de VARA-radio sprak hij niet rechtstreeks over Indonesië. Dat was binnenlandse politiek. Hij liet wel indirect van zijn afkeuring blijken door bijvoorbeeld de Britse koloniale politiek inzake India te prijzen. De druppel vormde de direct op Nederlands-Indië betrekking hebbende zinsnede die hij, aldus VARA-secretaris J.B. Broeksz naderhand, op 22 augustus 1947 wilde uitspreken en waarin werd gezegd 'dat Nederland een zichzelf bezoldigend rijksveldwachter zou zijn ten behoeve van Amerikaanse beleggers'. De VARA schrapte deze woorden, en toen hij ze een week later weer wilde voorlezen, opnieuw.[22] PvdA-voorzitter Koos Vorrink drong er bij Broeksz op aan De Jong te ontslaan. Hoewel de Verenigingsraad De Jong graag wilde handhaven, verklaarde Broeksz in september in het Hoofdbestuur zonder meer bereid te zijn afscheid van hem te nemen: 'De Jong heeft wel socialistisch inzicht, maar is geen man van onze beweging'.[23] De VARA werd door 'doorbraak'-kranten als *Het Parool* prompt beschuldigd van 'schotjesgeest'.[24]

De Jong vertrok naar *Vrij Nederland*, dat tot eind jaren zestig elke woensdagochtend een koerier stuurde om zijn de avond tevoren geschreven commentaar op te halen. In 1957 keerde hij naar de VARA terug, dit keer als televisiecommentator. Er was een kwestie tussen Israel en Libanon, in Nederland was men bang dat er weer oorlog zou uitbreken, en de VARA zat zonder commentaar. Televisie-ervaring had De Jong toen al, weliswaar minimaal en voor een publiek van hooguit enkele duizenden kijkers. In 1947/1948 had hij enkele malen opgetreden voor de experimentele televi-

sie van Philips, een keer als commentator bij een film over Auschwitz en een keer om te vertellen over het werk van het RIOD.[25]

Voor de VARA gaf hij eens per maand vroeg in de avond een commentaar van tien minuten in de rubriek *De wereld van vandaag*. Het stond los van *Achter het Nieuws*. Pogingen in de eerste jaren om het commentaar in deze actualiteitenrubriek op te nemen wees De Jong af. Hij was bang dat 'zijn programma' dan slechts 'als bladvulling' zou dienen, en de rubriek werd zijns inziens ook te laat uitgezonden.[26] Ook de jaaroverzichten verzorgde hij.

Eind jaren zestig hield hij op met het werken voor de VARA en *Vrij Nederland*. Zijn breuk met het weekblad had deels te maken met het verzet van de Nieuw Linksers binnen de redactie tegen zijn 'Koude Oorlog-praat' in het algemeen en zijn pro-Amerikaanse standpunt inzake Vietnam in het bijzonder.[27] Belangrijker reden was dat hij begonnen was aan het schrijven van het eerste deel van *Het Koninkrijk*, het *Voorspel*.

In november 1966 vroeg De Jong zich in een vergadering met de begeleidingscommissie, het Directorium, af of hij voor zijn journalistieke nevenactiviteiten nog wel voldoende energie en aandacht kon vrijmaken, als hij eenmaal met het schrijven was begonnen. Hij zou het gemis van de journalistiek betreuren, en niet alleen om financiële redenen. Hij wist niet, zei hij, of zijn leven wel bevredigend zou worden als hij uitsluitend met het geschiedwerk bezig zou zijn.[28] Het bestuur drong er daarom op aan om zijn besluit uit te stellen. Dat deed hij: pas in 1969 verliet hij *Vrij Nederland*.

De uitspraak van De Jong in deze vergadering bevestigt het vermoeden dat zijn hart eigenlijk meer bij de journalistiek lag dan bij het schrijven van het geschiedwerk. Dit laatste is even begrijpelijk als verbazingwekkend. Hoe brengt iemand het op om 16.000 pagina's te schrijven over de Tweede Wereldoorlog, terwijl hij andere dingen eigenlijk leuker vindt?

Zijn werkwijze is een deel van de verklaring. Het schrijven van *Het Koninkrijk* was, zei hij eens, net zoiets als ademhalen. Hij schreef van 's ochtends negen uur tot 's middags kwart over vijf, legde dan de pen neer om de volgende dag verder te gaan. 'De geschiedschrijver des Rijks', zoals zijn belangrijkste criticus Jan Rogier hem ten onrechte betitelde, voelde zich zelf dus blijkbaar iemand die gewoon dag in dag uit bezig was de tuin om te spitten.

Het hart van De Jong lag bij de publiciteit, en die heeft hij voor en na zijn afscheid van *Vrij Nederland* en de VARA gezocht en gekregen, zoals bij de met veel trompetgeschal gepaard gaande presentaties van de boeken die

onder auspiciën van het RIOD werden uitgegeven: *De Februaristaking* van Ben Sijes in 1953, zijn eigen dissertatie *De Duitse Vijfde Colonne* in 1955, *Toen... 1940-1945'* in 1960, *Ondergang* van Jacques Presser in 1966, en natuurlijk zijn delen van *Het Koninkrijk*. Maar ook door zijn initiatieven in de politiek en zijn hoogleraarschap.

De televisie bleef bij dit alles een dominante rol spelen. In 1967 werd hij bijzonder hoogleraar aan de Erasmus Universiteit, nadat hij begin jaren zestig zelf een aantal malen het aanbod hoogleraar te worden had afgewezen en nadat anderen hadden verhinderd dat hij de opvolger werd van Presser aan de Universiteit van Amsterdam. In Rotterdam gaf hij elke woensdagavond college in 'de geschiedenis van de nieuwste tijd'. Men zou het, in elk geval wat ritme betreft, een voortzetting kunnen noemen van zijn buitenland-commentaren, wat hij zelf noemde zijn 'vrijetijdsbesteding', net als zijn voorliefde voor het concertgebouw, lange vakanties en lange wandelingen.

De Erasmus Universiteit betekende verder niet veel voor De Jong. Ze bestond voor hem uit 'vestiaire, hal en collegezaal'. 'Ik schijn ook een kamer te hebben in de hoogbouw, maar daar ben ik nog nooit geweest', zei hij bij zijn afscheid in 1979.[29] Hij schreef geschiedenis met zijn oratie, *Een sterfgeval in Auschwitz*. Niet alleen door de inhoud, maar ook door de presentatie. De tekst verscheen reeds op de dag van de oratie (21 september '67) in druk, wat destijds tamelijk ongebruikelijk was. Nog ongebruikelijker was dat hij zijn oratie twee keer hield, de tweede keer *live* voor de VARA-televisie.[30]

De nauwe banden die De Jong vanaf het begin van zijn werkzaamheden voor het RIOD met de media onderhield, waren zijns inziens van levensbelang voor het voortbestaan van het instituut. In 1948 wilde de minister van financiën P. Lieftinck het opheffen. De Jong wist dit te voorkomen door zijn persoonlijke relatie met onder anderen premier Drees. Het aan de Amsterdamse Herengracht gevestigde RIOD zou met geld uit het Nationaal Steunfonds worden gefinancierd. Begin jaren zestig is het RIOD weer op de rijksbegroting gekomen, wat, zo zei De Jong veel later, precies zijn verwachting was. Door de publicaties en door bewust goede verbindingen met de media te onderhouden zou het jonge en kwetsbare instituut meer kans van overleven hebben.[31]

Daarbij bleef de toegankelijkheid voor 'de gewone man' centraal staan. Daarom gebruikte hij de titel professor niet omdat die 'te veel afstand schept'.[32] 'Dokter' klonk vertrouwenwekkender. En De Jong vóelde zich

ook een dokter, 'een hersenchirurg' die met veel inspanning iets in leven kan houden: de herinnering. Als geschiedschrijver en als commentator. 'Ik geloof dat ik vanavond maar weer eens een koele hand op het voorhoofd van het Nederlandse volk moet leggen', zo zou hij volgens Arie Kleywegt soms zijn televisieoptredens voor de VARA hebben aangekondigd.[33]

Televisie, zei hij in 1989: 'is een fantastisch medium, het biedt de gelegenheid om de conclusies van je werk aan miljoenen mensen te presenteren. Die behoefte heb ik, ik hou er nu eenmaal niet van om in een ivoren toren te werken'. En: 'De macht van televisie is ongelooflijk groot'.[34] Dat er ook grenzen aan die macht lagen, zou De Jong vanaf eind jaren zestig merken, toen zijn publieke interventies in de politiek in toenemende mate op kritiek stuitten. Zijn heilige geloof in televisie, reeds verstevigd door zijn commentaren, werd van graniet door de serie waaraan hij zijn nationale bekendheid te danken had: *De Bezetting*.

Het idee voor een televisie-serie over de oorlogsjaren was afkomstig van VARA-chef J.W. Rengelink. Hij verbaasde zich, na het lezen van de verslagen van de Parlementaire Enquête-commissie 1949-1956, hoe weinig men eigenlijk wist van wat zich tussen 1940 en 1945 allemaal had afgespeeld. In september 1959 vroeg hij De Jong, en die zei meteen ja.[35] Een maand later stelde Rengelink aan de NTS voor om deze serie, gezien het karakter ervan, uit te zenden.[36] In februari 1960 ging de NTS akkoord met het VARA-voorstel 'op voorwaarde dat een nationale Redactieraad de supervisor, de heer De Jong, terzijde zal staan bij de keuze van de medewerkers en de opzet van het programma'.[37]

Nadat beoogd regisseur George Sluizer er niet in was geslaagd een geschikt scenario te produceren en schrijver A. den Doolaard vervolgens de opdracht weigerde, vroeg De Jong toestemming aan het Directorium de eerste uitzending zelf te mogen maken. 'De betekenis van televisie kennend, meen ik dat het instituut zich niet aan zijn verantwoordelijkheid onttrekken mag, deze reeks programma's op een zo goed mogelijk peil te brengen. Ik heb, zoals u weet, enkele jaren ervaring in dit medium en de samenstelling van een tekst kost mij op zichzelf niet veel tijd [...] Mijn schatting is, alles bij elkaar: een week'. Eerder had hij de uitnodiging om de serie zelf samen te stellen afgewezen. Ooggetuigen zouden een wezenlijk onderdeel van de serie moeten vormen en De Jong voorzag 'geen tijd te hebben, kris kras door het land te reizen om al die mensen op te zoeken en voor de opnamen te zorgen'. Dat zou regisseur/producer Milo Anstadt

gaan doen. Voor het RIOD was het volgens De Jong van groot belang dat hij deze serie op zich nam omdat deze het instituut 'een vaste plaats [zal] geven in ons volksdeel, hetgeen in later jaren op allerlei manieren onze positie ten goede kan komen'.[38] Het bestuur stemde in met het voorstel en was ook zeer ingenomen met de eerste uitzending, die volgens De Jong toch iets meer van zijn tijd had gevergd, namelijk twee weken.[39]

Als inleiding van de eerste uitzending zei De Jong dat hij tegen de NTS had verklaard 'dat ik geen wetenschappelijk historicus ben. Ik zou graag willen dat u mij zag als iemand uit uw midden, die op zijn eigen plaats ook *iets* meegemaakt heeft, een zeer intense belangstelling heeft behouden voor wat er in die jaren met ons land en ons volk gebeurd is en zich nu [..] in een studie heeft verdiept, waaruit voor hemzelf en ik hoop in de loop van deze programma's ook voor u, een duidelijker beeld is opgerezen van het hoe en het waarom der dingen, materieel zowel als geestelijk. Deze televisie-uitzendingen hebben niet de pretentie hét afdoende antwoord te geven.'[40]

Dat laatste werd wel zo opgevat. De Jong zat voor de camera, met achter zich een schoolbord of een landkaart waarop hij met lippenstift de linies en troepenbewegingen kon aangeven. En hij sprak soms minutenlang, recht in de camera kijkend zonder een blik te hoeven werpen op zijn tekst. Het cerebrale karakter van de serie en de nieuwheid van het fenomeen televisie versterkten het gezag waarmee De Jong sprak. Juist in dezelfde week van de eerste uitzending werd, op 10 mei, de laatste steunzender in de regio, in Smilde, in gebruik genomen. Heel Nederland kon nu kijken; heel Nederland zag hetzelfde beeld. Tot 1964 was er maar één zender.

Dat de straten leeg waren en er op avonden waarop De Jong zijn uitzendingen presenteerde, geen vergaderingen werden belegd, kortom dat elke aflevering het karakter had van een nationale gebeurtenis, had nog een belangrijkere achtergrond. Er was tot 1960 nauwelijks iets te zien geweest over de Tweede Wereldoorlog. Literatuur over de oorlog was er vanaf 1945 genoeg; tot 1950 waren er al bijna duizend publicaties aan gewijd.[41] De omroepen besteedden in de jaren vijftig veel aandacht aan documentaireachtige programma's, sommige tot circa 25 procent van hun zendtijd. Volgens historicus Chris Vos waren er tot 1960 evenwel slechts 26 programma's van historische aard, waarvan slechts zeven in meer of mindere mate over de oorlog.[42]

Televisie ontwikkelde zich tot een nationaal medium, maar voornamelijk om actuele gebeurtenissen weer te geven, het liefst met een oppeppend karakter. Dit gold vooral voor de documentaires. Nederland wordt wel de

bakermat van de documentaire-filmcultuur genoemd, een voortzetting van de grote beeldende traditie in de Nederlandse kunst. Tot de komst van de televisie stond de documentaire in hoog aanzien. Het succes ervan is evenwel, aldus cineast Jan Vrijman, altijd 'sterk verbonden geweest met "grote zaken", met gezamenlijk beleefde lotgevallen, met ideologieën, bedreigingen, nationale inspanningen, hoop, verwachtingen en vernieuwing'.[43] Tijdens de wederopbouw werd iedereen die een optimistisch scenario kon schrijven en een beetje met een camera kon omgaan ingeschakeld om het herstel van de vernielingen vast te leggen. Daarna kwamen de nog optimistischer documentaires vol heipalen en nieuwe steden in de IJsselmeerpolders. Toen de economie definitief in het goede spoor zat, verkondigde het bedrijfsleven de eigen prestaties 'in triomfantelijke documentaires'. Zij werden met groot succes in de bioscoop vertoond, zoals *Het schot is te boord* van Herman van der Horst, die week in week uit in de grote zaal van het Amsterdamse Tuschinski draaide. Na elke voorstelling klonk massaal applaus, volgens Vrijman. Later heeft alleen Bert Haanstra nog massa's mensen naar de bioscoop gekregen om een documentaire te zien.[44]

Er was dus ontvankelijkheid voor de documentaire in 1960. Toch had het enorme succes van *De Bezetting* meer te maken met het feit dat er voor het eerst een serieuze documentaire werd vertoond over iets uit het verleden: de oorlog. Vanaf de eerste uitzending, 6 mei 1960, werd de serie door de pers – *De Telegraaf* en *De Waarheid* uitgezonderd – bijna uitsluitend in superlatieven beschreven. 'Meesterlijke eerste aflevering', schreef *Het Parool*. 'Anderhalf uur waren dat gisteren, die behoorden tot het allerbeste waartoe televisie in staat moet worden geacht'.[45] Afgezien van een enkele als minder geslaagd beschouwde uitzending werden de 21 afleveringen die om de drie maanden tot mei 1965 werden uitgezonden bewierookt in bewoordingen als 'diep ontroerend', 'grootse prestatie' en 'bijzonder indrukwekkend'. Na afloop was het oordeel over de hele serie dat deze 'van hoogtepunt tot hoogtepunt' was gegaan en dat het geheel 'van weergaloze monumentaliteit' was.[46] Ook de oud-verzetsstrijders en oorlogsslachtoffers waren deze mening toegedaan, net zoals de politici en de omroepbazen, Rengelink voorop.

Er waren uitzonderingen. Terwijl staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Y. Scholten, de eerste uitzending een 'bijzonder geslaagd geheel' vond, was men bij Buitenlandse Zaken minder gelukkig. Wat voor effect zou het hebben als vier keer per jaar 'zulk een anti-Duitse injectie aan Nederland gegeven werd'?[47] Ook de leden van Nederlandse

Unie, zoals minister-president prof.dr J.E. de Quay, waren ontevreden. Zij wilden ook niet als getuige optreden voor de tweede aflevering, waarin hun optreden tijdens de oorlog centraal stond.[48]

Zo ontstond er over deze uitzending een fikse rel. Formeel was staatssecretaris Scholten verantwoordelijk voor het programma. *De Telegraaf* noemde deze uitzending 'een socialistisch onderonsje', een 'valstrik voor politieke tegenstanders', en dat nog wel onder auspiciën van een rijksinstituut en de NTS. 'De bedoeling was duidelijk. Het driemanschap van de Nederlandse Unie moest in de beklaagdenbank plaatsnemen, de socialistische professor Geyl zou als aanklager optreden, de socialistische oud-ministers, dr W. Drees en J.G. Suurhoff zouden als getuigen optreden en de socialistische dr L. de Jong zou dan wel als rechter fungeren.'[49]

Het hoofdartikel kwam hard aan in Hilversum. NTS-voorzitter E. Schüttenhelm verklaarde na deze omstreden uitzending dat de programmacommissie de eerste uitzendingen niet had gezien en dat dit in de toekomst waarschijnlijk wel het geval zou zijn. 'Niet om censuur uit te oefenen, maar alleen om duidelijk te maken dat wij, die verantwoording hebben, er achter staan'.[50] De Jong was furieus over deze publieke uitlating die hij niet anders kon interpreteren dan als aantasting van zijn objectiviteit en integriteit. Hij eiste onmiddellijk een – door hemzelf opgestelde – publieke verklaring van de NTS, waarin zij verzekerde dat de serie 'met alle waarborgen van wetenschappelijke objectiviteit en integriteit omgeven is'. Verder zou de NTS moeten verklaren ook in de toekomst geen wijzigingen aan te zullen brengen in voorbereiding of tekst.[51] De NTS publiceerde deze verklaring.

Na deze krachtmeting was duidelijk wie de baas was over *De Bezetting*. Er zou zich nog eens een ruzie voordoen, over de tiende uitzending in de herfst van 1962, maar die bleef binnenskamers want die betrof het voor de Hilversumse curie misschien wel heikelste onderwerp uit de hele serie: de volgens De Jong te slappe houding van de omroepen zelf tijdens de oorlog. Van de kant van met name de NCRV en de KRO kwamen heftige bezwaren tegen het, zoals gebruikelijk, vooraf ingediende scenario. Na allerhande bezwaren te hebben opgesomd, schreef NCRV-directeur mr A.H. van de Veen in een brief aan de NTS: 'Hoeveel uitzendingen komen er nog? Enige beperking ten deze zou ik wel op prijs stellen'.[52] Ook KRO-voorzitter H.W. van Doorn laakte de diskwalificatie van de omroepen. Hij wilde de objectiviteit niet in twijfel trekken, maar stelde wel de vraag 'van de dosering en de prudentia'.[53] Opmerkelijk genoeg kwam De Jong zonder morren tegemoet aan alle bezwaren.[54] Doorgaans veranderde hij tittel noch jo-

ta aan zijn teksten, en hij hoefde dat ook niet te doen daar zijn status steeg met elke uitzending.

Al snel bepaalde hij behalve de inhoud ook de data en tijdstippen van uitzending. Zo wenste de NTS de uitzending over de jodenvervolging, gepland op 4 mei 1962, een week later uit te zenden. Men vond het 'niet geheel juist' dat op deze avond alle accent op de jodenvervolging werd gelegd.[55] De Jong ging niet akkoord. Uitzending op 11 mei viel 'in een van de bezetting afgekeerde atmosfeer' en bovendien is 'tijdens de bezetting de Joodse bevolkingsgroep het zwaarst getroffen'.[56] Het werd daarom 3 mei. Ook wat betreft zaken als tijdsduur en presentatie stoorde De Jong zich niet aan de afspraken. De uitzendingen zouden een uur duren. De eerste zeven uitgezonden afleveringen duurden in werkelijkheid respectievelijk 91, 82, 75, 70, 67, 63 en 82 minuten. In verband met de programmering verzocht Rengelink hem 'op de meest dringende wijze' zich aan 60 minuten te houden.[57]

In 1963 was een uitzending op zaterdag 3 mei gepland, om 20.20 uur. De Jong vond dat te vroeg omdat de deelnemers aan de stille tochten, die op zaterdagavond werden gehouden omdat 4 mei op een zondag viel, dan nog niet thuis waren. Zijns inziens zou het programma niet eerder dan om halftien kunnen aanvangen, ook al was dat wat laat voor de jeugdige kijkers en 'de mensen op het platteland', aangezien dit programma 80 minuten zou duren. Dus waarom niet op 2 mei, 28 of 29 april?[58] Daarop stuurde Hilversum toch een echt boze brief naar de Herengracht. De Jong antwoordde dat hij zou proberen zich voortaan beter aan de afgesproken lengte te houden. Daar kwam niets van terecht. In maart 1964 deed De Jong een tegenvoorstel: 'U reserveert 75 minuten, ik streef naar 60 minuten, ik verplicht mij onder geen beding de 75 minuten te overschrijden.'[59] Ook een voorstel om, wegens omstandigheden, deel XI niet *live* uit te zenden maar vooraf op te nemen, wees hij resoluut af. 'Het maakt voor mij persoonlijk een groot verschil of ik weet dat ik mij op het moment zelf tot de kijkers richt of dat ik een aantal dagen tevoren moet toneelspelen.'[60]

De 21 afleveringen van *De Bezetting* werden een ware triomftocht voor De Jong. Tot ergernis van De Jong, werd bij de uitreiking van de Televisieprijs 1960 aan Milo Anstadt nadrukkelijk gezegd dat deze betrekking had op zijn kunstprogramma's, niet op *De Bezetting*. Daarin was de stof (vooral in de tweede aflevering) 'niet met voldoende objectiviteit behandeld'.[61] De Jong werd een halfjaar later geëerd met de Nipkowschijf, die hij moest delen met Wim Meuldijk, alias Pipo de Clown. In 1964 kreeg hij voor de

serie de erepenning van de Stichting Kunstenaarsverzet 1940-'45 wegens zijn 'bijdragen aan het besef voor de waarde van geestkracht en moed als het er om gaat de samenleving te verdedigen tegen onderdrukking en terreur'.[62]

Moeilijk te beantwoorden is de vraag wat nu het effect, of om in televisietermen te spreken, de impact op de bevolking was van *De Bezetting*, bestaande uit 26 uur televisie, 1868 filmfragmenten, 1908 afbeeldingen, 310 kaarten en 197 getuigen. Zeker is dat de mensen die de oorlog bewust hadden meegemaakt, na de jaren van wederopbouw, vergeten en vooruitkijken, eind jaren vijftig eindelijk tijd kregen om stil te staan bij datgene wat er was gebeurd. Tijdens de jaren vijftig had men de oorlog alleen in rituele vorm herdacht, op 4 mei. De beelden en geluiden die men dan hoorde, waren die van de Waalsdorper Vlakte met zijn trage klokkengebeier en (na 1956) de kranslegging bij het Nationaal Monument op de Dam. Men wist van het verzet, men wist van de jodenvervolging. Dat laatste kon men althans weten, want er was reeds een vracht aan wetenschappelijke literatuur en ook bellettrie over verschenen.

Het proces tegen oorlogsmisdadiger Adolf Eichmann wordt wel gezien als het moment waarop zich een hernieuwde interesse in de eigen geschiedenis aan de dag legde.[63] Eichmann werd op 11 mei 1960, nog geen week na de eerste uitzending dus, door de Israëlische geheime dienst uit Buenos Aires ontvoerd. Op 30 mei 1962 werd hij in Jeruzalem opgehangen na een proces dat een jaar lang een even gruwelijk als gedetailleerd overzicht had gegeven van de jodenvervolging in Europa. Dit proces kon dankzij de televisie ook in honderdduizenden Nederlandse huiskamers worden gevolgd.[64]

Het idee van Rengelink was dus een perfect staaltje van timing. Het succes van De Jongs serie lag ook hieraan dat hij voor het eerst bewegende beelden toonde van de oorlog in Nederland zelf, beelden die de meeste mensen nog nooit hadden gezien, en dat hij dit alles samenbracht in een dwingend en samenhangend verband dat ook nog niet eerder was gedaan, en ook anders bleek te zijn dan menig Nederlander zich meende te herinneren of op school of elders had gehoord. Het gebrek aan filmateriaal werd gedeeltelijk opgevangen door gesprekken met ooggetuigen. Toch moest de kijker, bijvoorbeeld bij de aflevering over de Februaristaking, waarvan slechts een of twee foto's beschikbaar waren, wel erg lang naar het strakke gezicht van De Jong kijken, die uit het hoofd sprak of uit het grote scenario-boek voorlas, met als enige beweging het oppakken van het boek van Sijes om daar iets uit te citeren. Voeg daarbij de oordelen van De Jong over

de hoofdrolspelers in die oorlog – goed of fout, met daartussen niets – en men kan zich voorstellen dat vanaf het moment dat De Jong tegen het eind van het programma het grote boek dichtsloeg, er in de huiskamer een ongemakkelijke stilte bleef hangen. Hilversum begon pas begin 1965 met continu kijkersonderzoek, zodat alleen gegegens bestaan over de laatste twee afleveringen: kijkdichtheid 64 en 65 procent. Dat betekent dat het slot van de serie door een kleine vier miljoen Nederlanders van 15 jaar en ouder voor meer dan de helft was gezien.[65]

Hoeveel jongeren, voor wie de serie in eerste instantie was bedoeld – als waarschuwing, als morele les –, daar precies onder waren, is onduidelijk. In de pers werd de jeugd bij voortduring opgeroepen om te kijken. 'Kinderen van een jaar of twaalf en ouder moeten deze programma's beslist volgen. De t.v. kan hier goed werk doen', aldus *Trouw*.[66] Van de uitzending over de hongerwinter hoopten de kranten dat de jeugd die had gezien, 'schamper' als men anno 1965 sprak 'over de welvaart, die nog niet is, wat hij wezen moet'. Voor al die ontevredenen was deze documentaire, aldus *De Gelderlander*, 'zo iets als een reportage op een andere planeet'.[67]

Het is de vraag of *De Bezetting* in de opzet van Rengelink – 'opdat de jeugd zou weten'[68] – is geslaagd. Ook de bewering dat de serie als een katalysator heeft gefungeerd voor de jeugd om de vraag te stellen: 'Pappa, wat deed jij eigenlijk in die oorlog?', kan niet zonder meer positief worden beantwoord.[69] Er is veeleer reden voor twijfel. Zo zei RIOD-bestuurslid Van Winter na de tweede uitzending dat het hem was opgevallen dat de meisjes van de huishoudschool, waar hij het programma zag, 'er niet erg door geboeid waren'.[70] Studenten plachten in die tijd helemaal geen televisie te hebben; het was een te banaal medium. In april 1966 zei De Jong het zeer te betreuren 'dat er ook in ons land onder diegenen die men onder de vage term 'intelligentsia' moet samenvatten, nog zovelen zijn die het niet opbrengen, zich jegens het medium der televisie met zijn fabelachtige mogelijkheden positief in te stellen'. Hij noemde die ontkenning van 'de waarde van televisie als opvoedend medium' er een van 'smalende minachting'.[71]

De Bezetting is niet los zien van de overige publicaties van het RIOD in die jaren. Het populaire werkje *Toen... 1940-1945* dat begin 1960 op de markt werd gebracht, werd positief besproken en er werden tienduizenden van verkocht.[72] De eveneens goedverkopende pockets met de letterlijke teksten van *De Bezetting* werden net als de tv-serie door de pers steevast als 'een volstrekt objectief beeld', 'een voortreffelijk stuk historiebeschrijving' dan wel 'bijzonder boeiend' omschreven.[73]

De speelfilm *De Overval,* waarvan De Jong het scenario in 1961 in de eerste week van zijn vakantie geheel had herschreven en die na veel gerezie en problemen begin 1963 in de bioscoop kwam, werd een groot succes, ook bij de jeugd. Het zou de eerste speelfilm worden die, nagesynchroniseerd, in het buitenland vertoond zou worden. Van de drieste plannen voor 'minstens tien televisiefilms' over het Nederlandse verzet kwam echter niets terecht.[74] De verkoop van grammofoonplaten met De Jongs commentaren en getuigenverklaringen verliep, zo zei De Jong begin 1966, 'in matig tempo'. Dat ongeveer 600 scholen de platen hadden aangeschaft, stemde hem wel tevreden.[75]

Het hosanna-geroep over 'weergaloze monumentaliteit' van *De Bezetting* was nog niet verstorven of de eerste beitels werden in het graniet gezet, vooral door de opkomende alternatieve en politiek progressieve elite, onder wie 'oudere jongeren' als Han Lammers en W.L. Brugsma. De laatste sabelde in april 1965 *De Gids* De Jong neer als 'de rijksbureauvooroorlogsdocumentatietelevisiekwezel, die denkt dat het zo was', terwijl hij helemaal niet kon weten wat mensen als hij, Brugsma, die wel in een kamp hadden gezeten, hadden meegemaakt.[76]

De kritiek zou het hele progressieve bloeitijdperk, tot circa 1973, blijven voortduren. Ze betrof voornamelijk De Jongs politieke standpunten in actuele kwesties. De Jong zelf was in het geheel niet gevoelig voor deze of wat voor andere kritiek ook. Het 'establishment' was echter des te gevoeliger voor de kritiek van de jeugd. Men kan stellen dat *De Bezetting* deze gevoeligheid heeft vergroot en aldus heeft meegeholpen de kracht van 'de autoriteiten' te verzwakken tegenover de aanstormende rebellerende jeugd. Men kan ook stellen dat de jeugd niet in eerste instantie door de tv-serie werd geïnspireerd om 'in verzet' te gaan. Daarvoor waren *sowieso* genoeg actuele aanleidingen.

Na afloop van de serie zei De Jong dat er sinds 1960 eigenlijk geen dag voorbij was gegaan dat hij niet over *De Bezetting* gedacht, geschreven en gepraat had. Dat was zwaar geweest, 'toch vond ik het immens heerlijk werk'.[77] Hij drong al snel aan op herhaling van de programma's, zelfs nog voor de serie afgelopen was. Op 18 november 1964 liet Rengelink de NTS-voorzitter weten dat De Jong 'het mogelijk achtte' de serie te herhalen, maar dan in één winter, vanaf september 1965.[78] In 1960 waren er ongeveer 660 000 tv-toestellen, maar dat aantal zou in de herfst van 1965 zeker boven de twee miljoen liggen. Dat betekende dat het voor 1,3 miljoen toestelbezitters, en dus voor nog meer mensen, 'een totaal nieuw programma' zou zijn. En de jeugd die er toen te jong voor was, 'interesseert zich er nu wel voor'.[79]

In januari 1965 wilde de NTS de herhaling nog enkele jaren uitstellen. Na nogmaals aandringen van De Jong in 1966 ging de NTS akkoord om de serie tussen september 1966 en juni 1967 opnieuw uit te zenden. Intussen leek Nederland – Stones, Provo, Pil enzovoort – tussen 1964 en 1966 sneller, voor sommigen veel sneller, te veranderen dan in de hele periode 1940-1945. Daarom was, schreef Rengelink aan De Jong in april 1966, in de Programmaraad de vraag gerezen of bij de herhaling 'ook niet een zekere vorm van discussie, vooral tussen jongeren, zou moeten worden georganiseerd'. Het ging immers 'niet alleen om wat er gebeurd is, maar ook om iets te leren voor de toekomst'.[80] De Jong ging akkoord, al wilde hij niet gespreksleider zijn van die zes geplande discussies.

Deze herhaling werd geen succes. De kijkdichtheid liep terug van 17 procent bij de eerste uitzending in oktober 1966 tot 5 procent vanaf de vierde uitzending en dat cijfer kwam vrijwel overeen met de gemiddelde kijkdichtheid van programma's, zoals *Maigret*, die tegelijkertijd op Nederland 2 werden uitgezonden. Na de eerste vier afleveringen werd '*De Bezetting* ter discussie' gesteld. Ook dat werd geen succes. De kijkdichtheid was 10 procent. De waardering bij de kijkers was 70, bij de pers veel lager. Men wilde te veel doen in te weinig zendtijd. De debatten gingen daardoor 'een beetje de mist in' en het geheel had een 'saaie en verwarrende indruk achtergelaten'.[81]

Wegens dit gebrek aan succes gingen er in de Programmaraad van de NTS in maart 1967 stemmen op om het programma voortijdig van het scherm te halen. Enkele leden, zoals televisiechef Carel Enkelaar, merkten op dat hun eigen kinderen niet keken en 'dat deze vorm van Bezetting niet aanslaat doch wel een meer gedramatiseerde vorm'.[82] De herhaling werd voltooid, maar de weggeëbde belangstelling van het publiek moet voor De Jong een zware teleurstelling zijn geweest. Het is op zijn minst curieus, maar misschien wel in overeenstemming met zijn karakter, dat De Jong pas nu, ruim 20 jaar na zijn indiensttreding bij het RIOD, besloot te beginnen met het schrijven van *Voorspel,* het eerste van de 27 banden van *Het Koninkrijk.* Het verscheen op 11 februari 1969. De auteur was zelf inmiddels door onder meer zijn pro-Amerikaanse standpunt inzake Vietnam in de publieke opinie een omstreden figuur, maar over *Voorspel* schommelden in de pers de epitheta tussen 'magistraal' en 'monumentaal'.[83]

Het is niet mijn taak 'De Jong als geschiedschrijver' te behandelen. Wel moet hier iets gezegd worden over de relatie tussen De Jong en de media voor zover het *Het Koninkrijk* betreft. Is het te gewaagd te veronderstellen

dat de mooiste momenten die De Jong aan dit ongeëvenaarde geschiedwerk beleefde, de presentatie van de delen in de media was?

In zijn Londense tijd had De Jong gezien hoe soepel en professioneel de Britten met de pers wisten om te gaan. Werkend voor een machteloze regering in ballingschap, moet hij bovendien beseft hebben dat de tijd voorbij was dat de autoriteiten zich een hooghartige houding tegenover de pers konden permitteren. Die houding, deels voortgekomen uit de neutraliteitspolitiek om niemand tegen de schenen te trappen, had bovendien tot gevolg gehad dat bijvoorbeeld bij de campagne om de Verenigde Staten te overreden Europa te bevrijden, de meeste Amerikanen nog nooit van een Koninkrijk der Nederlanden hadden gehoord.

Eenmaal werkzaam aan de Herengracht besefte De Jong dat dit lot ook het Rijksinstituut beschoren kon zijn. Gevoegd bij het 'moreel belang' van het verspreiden van de kennis over de oorlog, hanteerde De Jong van meet af aan mediatechnieken die revolutionair te noemen waren, zeker voor een instituut dat vooral was opgericht om wetenschappelijk geschiedonderzoek te doen. Publicaties van hemzelf of van een van zijn medewerkers werden telkens gepresenteerd tijdens persconferenties waarop de auteurs hun werk toelichtten. Met zijn media-ervaring wist De Jong zo te formuleren dat zijn woorden onmiddellijk zetklaar of uitzendgereed waren. Er hoefde geen gestotter uitgehaald te worden of anderszins een journalistieke vertaalslag te worden gemaakt om de boodschap begrijpelijk te maken voor het publiek.

Bij de presentatie van *Het Koninkrijk* voerde De Jong deze techniek van mediapresentatie tot grote hoogte op. Kranten en omroepen werden gewaarschuwd, kregen drukproeven onder embargo zodat zij tijd hadden om het werk te lezen. Vlak voor de opheffing van het embargo kwam dan de persconferentie waarop hij de smeuïgste of onthullendste nieuwtjes over de oorlog in hapklare brokken aanreikte. 'Het optreden van De Jong op een persconferentie is onnavolgbaar. Wie er ook met hem aan tafel zit en met egards aan de journalisten is voorgesteld, *hij* leidt de sessie', zo herinnert prof. Jan Bank zich, destijds vaak zelf aanwezig als journalist.[84] Er waren weinig journalisten die De Jong inhoudelijk van repliek konden dienen.

Dit alles werkte journalistieke luiheid en eenvormigheid in de hand. De meeste kranten kozen voor de publicatie van uittreksels of van door De Jong zelf als geschikt aangewezen passages.

Bank concludeert in *Reacties* 'dat er weliswaar van directe beïnvloeding van de pers geen sprake was, maar dat een combinatie van dwingende produktie-factoren en een perfecte beheersing van de journalistieke conventies

De Jong in staat heeft gesteld de eerste weerklank op zijn werk in de media te orkestreren'.[85] Bij deze treffende analyse kan wel de kanttekening worden gemaakt dat er in feite van dwingende productiefactoren geen sprake was, en dat zowel de concurrentie als de groeiende ruimte voor de redactie-pagina's de kranten ook gemakkelijk in staat stelden om weer een of twee pagina's voor De Jong in te ruimen. Vakhistorici, op de kritische H.W. von der Dunk na, lieten het ook gaarne aan de journalistiek over, en keken verder enigszins afgunstig dan wel misprijzend naar het 'trompetgeschal van publiciteit' dat De Jong telkenmale ten gehore wist te brengen.[86]

De snelheid waarmee De Jong zijn delen publiceerde, en vooral de almaar groeiende omvang ervan, stelde de recensenten wel steeds meer voor het probleem dat zij het allemaal eigenlijk niet zo vlug konden verwerken, zeker niet binnen de gestelde embargotijd van twee weken. In 1975 schreef een recensent dat de geschiedschrijving irritaties opriep door haar omvang en detaillering. Twee jaar later klaagde een ander over de 'slijtageslag' die elk nieuw deel voor hem betekende. Jan Rogier, één van De Jongs fanatiekste critici, stelde in 1976: 'Bijna vijftienhonderd pagina's telt het jongste deel. Dat is de zekerste manier om alle recensenten monddood te maken en om de massamedia te verplichten tot een even brede als oppervlakkige aandacht'.[87]

Vanaf 1972 interviewde Jaap van Meekren van *AVRO's Televizier* De Jong bij elk nieuw deel uitvoerig en vakkundig. Tv-recensenten van de progressieve kranten, die in deze periode van de ene noch van de andere persoon hielden, zagen deze optredens echter als 'reclame'.[88]

De Jongs overstap van de VARA naar de AVRO was mede het gevolg van zijn interventies in de Nederlandse politiek. Er kon geen nationale kwestie zijn, zoals de zwaarte van de afvaardiging naar de begrafenis van keizer Hirohito of de vrijlating van de Drie van Breda, of hij verscheen in het journaal om daar, in de woorden van Max Pam, 'als kroongetuige van het Nederlandse volk zijn mening te geven'.[89]

Hoewel De Jong door De Bezetting en Het Koninkrijk groot gezag inzake de oorlog genoot, werden zijn actuele politieke adviezen – voortvloeiend uit zijn historische roeping 'een waarschuwing voor de toekomst' te geven[90] – meer met wrevel dan met instemming ontvangen.

In 1968 vergeleek hij Griekenland wegens het kolonelsregime met nazi-Duitsland en riep hij toeristen op er niet meer heen te gaan. Het aantal toeristen bleef echter even groot als ervoor.[91] Aan een gelijke oproep bijna twintig jaar later om wegens het oorlogsverleden van president Waldheim

niet naar Oostenrijk met vakantie te gaan, werd evenmin gehoor gegeven.[92]

In 1970 vergeleek De Jong in zijn rede *De crisis in onze defensie* de staat van de Nederlanse defensie met die van mei 1940: weerloos dus. Alleen minister Joseph Luns en senator Harm van Riel vielen hem bij.[93] Minister-president Piet de Jong noemde de bewering 'onzin'. Oppostieleider Joop den Uyl meende dat De Jong zich 'in de luren' had laten leggen door lieden uit het militaire apparaat die erop uit zijn het bestaande te handhaven'.[94]

In *de Volkskrant* noemden Hylke Tromp en Herman de Lange de bewering 'demagogie'. De VARA-radio sprak van 'het krijgsgekrijs van de dokter'. *Het Vrije Volk* meende dat de 'guerrilla van de generaals' haar eerste vruchten had afgeworpen. Volgens *Propria Cures* wilde De Jong 'een militaire dictatuur'. *De Groene Amsterdammer*, het blad waar hij zijn journalistieke carrière was begonnen, schreef: 'Nadat hij eerder de Tweede Wereldoorlog tot een soort persoonlijk bezit heeft verklaard, is hij er als de kippen bij om de derde in eigen beheer te nemen.'[95]

De VARA, zo berichtte *De Telegraaf*, weigerde een cameraploeg vrij te maken voor De Jong om zich tegen al deze kritiek te verdedigen.[96] Daarom deed hij dit *AVRO's Televizier* en in het *Algemeen Dagblad*. Op de vraag naar zijn bronnen zei hij: 'als hoge Nederlandse militairen mij zeggen dat de toestand van het leger te vergelijken is met die van 1940, dan aanvaard ik dat'.[97] De *NRC* noemde dit terecht een 'nogal ontstellende uitlating'.[98] Toen de NAVO vervolgens liet weten niet ontevreden te zijn over de Nederlandse defensie,[99] was de minimale instemming met De Jong verdwenen.

De relatie met de linkse media was voor jaren verstoord. Zo was het VARA's radioprogramma *Dingen van de Dag* dat begin 1972 de kwestie aan de orde bracht van het extra inkomen van 'tienduizenden guldens' dat De Jong in de vorm van royalty's (vijf procent van de verkoopprijs) door *Het Koninkrijk* genoot. De Jong vond extra inkomsten normaal omdat hij al drie keer een gewoon hoogleraarschap à raison van *f* 75 000 per jaar had moeten weigeren.[100] Het eind van het liedje was dat dat de royalty's werden stopgezet en veranderd in een jaarlijkse schadeloosstelling van *f* 40 000 per jaar.[101]

De waarschuwing die De Jong in november van het jaar daarop liet horen, riep opnieuw grote woede op bij links. De Midden-Oostenverklaring van de EG – dat Israel op termijn de bezette gebieden zou moeten ontrui-

men en bij de vredesregeling rekening zou moeten houden met de wettige rechten van de Palestijnen – noemde hij 'beschamend', 'een trap in de rug' van Israel die hem deed 'denken aan München'.[102] Hij schreef dit in een open brief aan de minister van buitenlandse zaken Max van der Stoel (PvdA). Aangezien de Palestijnen bij links in die periode meer in de mode waren dan de 'zionistische' Israeliërs, en Van der Stoel meer dan De Jong, kwam er soortgelijke kritiek als in 1970. Brugsma noemde het 'schotschrift van Lou' een bewijs van 'professionele deformatie' omdat 'er zulke goebbelsiaanse fraseringen als 'ereschuld voor Europa', zo'n Blut-und-Boden-mythe als 'Israel een veilig tehuis voor het joodse volk' worden gebruikt'. De Jong kon beter het progressieve kamp verlaten, en dat verlies was volgens Brugsma 'te dragen'.[103] Voor De Jong was al die kritiek ook te dragen. Hij reageerde er slechts op door te zeggen dat in de publiciteit staan betekent dat je bij jezelf een dikke huid moet ontwikkelen.[104] Toch moet hij de kritiek gevoeld hebben. Als man die de media voorheen telkens wist te bespelen, moet hij hebben beseft dat hij in deze nieuwe tijd van zelfexpressie en talkshow zijn greep op de media en het publiek verloor. Hij begon publiekelijk de andere, onbekende kant van zijn karakter te tonen. En hij koos feilloos de beste journalist om het breekijzer in zijn granieten buitenkant te zetten, Ischa Meijer.

Het valt te betwijfelen of hij besefte welk portret Meijer van hem zou schetsen. Zijn negatieve kanten werden nadrukkelijk opgesomd: 'eigenlijk dom', 'weinig gevoel voor humor', 'hij lachte altijd mee', 'waanzinnig eerzuchtig', 'nog steeds die hang naar erkenning, het established-zijn, opgenomen worden in die andere wereld dan die van thuis'. Al deze kanten werden suggestief samengevat in de opmerking dat hij op school eens een opstel over 'het opportunisme' schreef, waarvoor hij een tien kreeg.[105] De nog onbekendere binnenkant van De Jong maakte evenwel een diepere indruk. Meijer beschreef de spanning tussen uiterlijk gedrag en innerlijke roerselen van de commentator-historicus: de neurose, de worsteling met zijn identiteit door het verlies van zijn 'briljante' tweelingbroer en 'alter ego' Sally, de psychoanalyse die hij had ondergaan en nog zo het een en ander. Dit waren problemen die critici als Brugsma herkenden, en waar menig modieuze fan van Freud en Fromm niet van terug had. En zeker niet van de kracht waarmee hij al zijn psychische spanningen en verdriet over het verlies van zijn in de gaskamers omgekomen familie niet in rouw maar in geestelijke spankracht en energie had weten om te zetten. 'Mijn werk is de wijze waarop ik het mede verwerk.'[106]

Dit portret was aanleiding voor Brugsma om in april 1974 een lang tv-gesprek te voeren met De Jong. Hij schetst hierin een zelfportret 'met een eerlijkheid die soms bijna pijnlijk was', aldus *Het Vrije Volk*, dat sprak van een 'indrukwekkend gesprek'.[107] Zo was het algemene oordeel: die soms zo irritante dominee die dacht dat hij zoniet God dan toch het orakel zelf was, bleek 'gewoon ook een aardige man'. Het gesprek deed de bewondering voor zijn levenswerk bij sommigen nog verder stijgen.[108]

De Jong bleef deze andere kant etaleren. Tegenover Bibeb zei hij in *Vrij Nederland* dat hij zichzelf geen sterke persoonlijkheid vond en ook niet veel wilskracht had.[109] Zo werd hij een veel gevraagde gast in *talkshows* en andere amusementsprogramma's en kon de steeds verbaasdere kijker vernemen hoe hij zijn alpinopet waste.[110] Zo werd in 1977 een anderhalf durende *show* opgezet door VARA's Sonja rond De Jong – 'zeg maar Lou' – waarin hij, zoals hij vooraf had laten weten, een nieuwe poging zou doen tot 'ontmythologisering van mezelf'. Dus liet hij zich door een goochelaar giechelend ontdoen van geld, bril en stropdas en gaf hij ook blijk van zijn soort humor met de grap: 'Weet je dat het eerste deel, Voorspel, nog eens in een sekswinkel heeft gelegen?'

Op dergelijke optredens waren de reacties uiteindelijk ook verdeeld. De een prees de spontaniteit, de ander vond hem volstrekt ongeschikt als gangmaker van een amusementsprogramma en weer een ander meende dat al deze 'prietpraat' en lolligheid niet pasten bij het schokkende karakter van de Duitse bezetting waarover hij al die boeken volschreef.[111]

Ook zijn rol als 'geweten van de natie' raakte opnieuw omstreden, vooral door de wijze waarop hij het oorlogsverleden van CDA-fractievoorzitter Willem Aantjes in de media onthulde. De Jong en het RIOD hadden eerder reeds een rol gespeeld in de affaires om het al dan niet 'foute' verleden van Claus von Amsberg (1965), Pieter Menten (1976-1977) en Joseph Luns (1979), maar deze zaken bleken gering vergeleken bij de ophef rond Aantjes. De CDA-leider, zo bleek begin november 1978 uit het RIOD-archief was lid geweest van de SS. De Jong en zijn medewerker A.J. van der Leeuw stelden een rapport op en legden dit op 6 november voor aan drie ministers en de voorzitter van de Tweede Kamer. Op de persconferentie die zij beiden nog diezelfde avond in Nieuwspoort gaven, waarbij vooral De Jong fel en geëmotioneerd optrad, kwam grote kritiek. Het verwijt luidde dat hij als aanklager en rechter was opgetreden, en onmenselijk was geweest tegenover het gezin van Aantjes dat van niets wist. Het woord 'volkstribunaal' viel. De columnist dr C. Verhoeven schreef: 'Deze terechtstelling ge-

beurde bovendien in het openbaar en op die manier zijn wij met de moderne media weer terug in de tijd waarvoor wij een afgeleerd afgrijzen aan de dag leggen.'[112] Het RIOD werd door deze affaire voor sommigen een wat onheilspellend instituut. Han Lammers sprak van 'een staat in de staat'.[113]

De Jong zelf heeft zich na 1978 niet graag meer over de zaak-Aantjes uitgelaten. Zo blijft onzeker waarom hij, die zijn emoties zo goed wist te beheersen, zo meedogenloos uithaalde. In afwachting van een nieuw deel van zijn *Herinneringen*, blijft het speculeren. In de tijd kwam de affaire vlak na de afwijzing door de NOS van herhaling van *De Bezetting*. Het zinde De Jong allerminst dat de filmrollen van de serie na de weinig succesvolle herhalingen van 1966-1967 in de archieven waren verdwenen. Eind 1977 drong hij bij het NOS-bestuur aan op herhaling. Hoewel de jaren zeventig, met de Drie van Breda in 1972 en de zaak-Menten in 1976, bol hadden gestaan van de oorlog, meende De Jong dat herhaling van de serie noodzakelijk was omdat de 'kennis omtrent het oorlogsgebeuren vooral bij de generatie die niet zelf als volwassenen de oorlog en de bezetting doorstond, veel te wensen overlaat'.[114] Hij stelde integrale heruitzending voor in 1979 en 1980, met als laatste uitzending op 5 mei 1980, het veertigjarige jubileum van de bevrijding.

Zijn verzoek kwam in de publiciteit. Bij de NOS kwamen brieven binnen van voorstanders en van oorlogsslachtoffers die tegen heruitzending pleitten omdat zij nog steeds van de oorlog te lijden hadden.[115] De doorslag gaf een memo van producent en regisseur Milo Anstadt in februari 1978 aan VARA-voorzitter André Kloos. Hij was fel tegen een herhaling van de serie zoals die tussen 1960 en 1965 was uitgezonden. De toon en sfeer zouden nu op velen 'een caricaturale indruk maken', het tempo was niet meer van deze tijd en de 'wat rethorische aanpak' vormde een sterk beletsel om jonge mensen te bereiken. De kijkers wilden immers kleur en hier ging het om *telerecordings* met een 'wollige' beeldkwaliteit, waarbij slechts 312 van de 625 beeldlijnen waren geregistreerd. Anstadt zou een hernieuwde uitzending beschouwen als een aantasting van zijn integriteit als televisiemaker.[116] Na 'grondige bestudering' in allerlei commissies en raden werd het verzoek om herhaling afgewezen. Eventueel zou in de toekomst in een voor de naoorlogse generatie meer aansprekende vorm aandacht aan hetzelfde onderwerp worden besteed, zo liet de NOS De Jong in de zomer van 1978 weten.[117] Deze afwijzing moet De Jong gegriefd hebben. Hij was niet onder de indruk van de argumenten dat de tijd en de media zo veranderd waren dat aanpassing nodig was. Hij bleef vasthouden

aan zijn overtuiging dat er een integrale heruitzending van zijn televisie-magnum opus diende te komen. *De Bezetting* verkeerde evenwel in een steeds erbarmelijker staat in de NOS-archieven. Nadat De Jong dit in 1985 tijdens een AVRO-uitzending *40 Jaar na Dato* had vernomen, ondernam hij direct actie. Een filmarchiefmedewerker werd een jaar aan het werk gezet om alle lassen opnieuw te plakken.[118]

In 1988 schreef De Jong zijn laatste woord van *Het Koninkrijk*. Het laatste woord gaf hem, zei hij tegen H.J.A. Hofland, voldoening noch vertwijfeling. Het was gewoon 'voorbij'. Hij zat vol nieuwe plannen: zijn mémoires schrijven, die zestienduizend pagina's nog eens samenvatten in zes- à zevenhonderd bladzijden en deze ook op de Engelstalige markt uit te brengen, een boek te schrijven over de vraag 'wat is geschiedenis nou eigenlijk?'. En hij was, zei hij, natuurlijk bezig met de nieuwe serie van *De Bezetting*.[119]

Nadat in 1987 ook Jaap van Meekren en Ruud Hendriks van Veronica hem hadden gezegd dat de serie gemoderniseerd diende te worden, en nadat hij een week lang naar de oude serie had gekeken, was hij overtuigd: 'dat kon niet meer'. In het inmiddels vercommercialiseerde Hilversumse kwam hij terecht bij Belbo Productions met het verzoek een *remake* te maken van de serie. Belbo wilde wel en zegde hem 'flinke bedragen' toe. 'Geen kwaad begin', aldus De Jong in zijn relaas over het herstel na zijn hersenbloeding *Opkrabbelen*.[120] Tevens werd er een nieuwe serie boeken gepland, 'De Bezetting, vijftig jaar later', elke zeven uitzendingen een boek.

Na de voltooiing medio 1989 van de remake zei Belbo-man Harry Prins: 'Geen drie woorden zijn hetzelfde gebleven'. Voor beeld en geluid gold hetzelfde. Nu zei De Jong over de eerste serie: 'Het was echt televisie uit het stenen tijdperk'. Toen hij in 1960 een beeld wilde geven van de Duitse invasie, was er precies vijf seconden film. Hij kon nu kiezen uit een halfuur filmmateriaal.[121] Inhoudelijk had hij nu ook zo veel meer kennis dat hij meer en scherpere conclusies kon trekken. Prins: 'De oude serie ging ervan uit: dit is het verhaal en als er geen beelden bij zijn, zien we Lou de Jong. Wij zijn er nu van uitgegaan: wat is de dramatische lijn en wat is er aan materiaal beschikbaar?'[122] Pas daarna ging De Jong, aan de hand van de beelden, het scenario schrijven.

Hij vond het werk opnieuw even heerlijk en belangrijk als destijds: 'Ik vind het een voorrecht een zekere invloed te hebben op mensen, op de gedachten van volwassenen over wat er toen gebeurd is'.[123] Op de vraag of

hij dacht dat de remake in 1990 net zo'n diepe indruk zou maken als de oude serie, antwoordde hij: 'Daar ben ik van overtuigd'.[124]

Net als bij de eerste herhaling, in 1966 en 1967, was de belangstelling echter gering. De gemiddelde kijkdichtheid bedroeg 3,4 procent, ofwel 440 000 kijkers, en dat waren meest ouderen die de televisie er speciaal voor aanzetten. Zij hadden er een iets grotere waardering voor dan voor het doorsnee informatieve programma. Teleurstellender voor De Jong moet zijn geweest dat van de jongeren tot 19 jaar slechts 1 procent keek en van de kijkers tussen de 20 en 34 jaar 2 procent.

Ondanks alle publiciteit zei ruim de helft van de ondervraagde niet-kijkers dat ze er nauwelijks erg in hadden gehad dat de serie werd uitgezonden. Of ze keken liever naar een ander net, of ze hadden iets anders te doen, of ze hadden er geen geduld voor, of ze konden er niet tegen. Ruim een derde zei overvoerd te zijn met informatie over de oorlog en niet de verwachtig gekoesterd te hebben iets nieuws te zullen horen of zien.[125] Hoewel in de pers door een enkeling van een 'aangrijpend document' werd gesproken, werd vrij algemeen vastgesteld dat *De Bezetting* 'haar glans' had verloren.[126]

Waar lag dit aan? Aan al die pasjes, kleurtjes en muziekjes die er blijkbaar een 'pakkende *talkshow*' van hadden moeten maken?[127] Aan 'de smaak van reclame' die van de serie uitging?[128] Aan het feit dat men de oude Pier Tania van stal had gehaald en niet een jeugdig iemand die 'goed in de markt' lag bij de jeugdiger doelgroepen, iemand 'als Cees Grimbergen van het IKON of misschien zelfs een coryfee uit de wereld van de popmuziek'?[129] Aan het feit dat het 'goed-fout-schema' was aangehouden? Het probleem is dat er '*oude* televisie van gemaakt is', zo oordeelde Hans Steketee in *NRC Handelsblad*. 'De Bezetting brengt daardoor maar één boodschap overtuigend over: de Tweede Wereldoorlog is niet alleen iets van vroeger, de Tweede Wereldoorlog is vooral iets voor mensen van vroeger.'[130] Hij wees erop dat de fictie die in de oorlogsperiode speelt, onveranderd zeer populair was. Wetenschappers hadden niet minder dan 26 speelfilms, 147 toneelstukken en tussen de zes- en zevenhonderd romans en verhalen weten te turven sinds 1945, plus nog 150 kinderboeken. Chris Vos heeft vastgesteld dat er op televisie sinds 1960 talloos veel meer historische documentaires over de oorlog zijn uitgezonden dan wordt gedacht. Om van de speelfilms als *Bridge over the River Kwai* en gedramatiseerde series als *Holocaust, Colditz* enzovoort nog maar te zwijgen.

Hiermee komen we op de vraag of De Jong zijn verhaal en les over de Tweede Wereldoorlog voor het grote televisie-publiek niet toch beter in

de vorm van drama had kunnen gieten dan die van de documentaire. Het antwoord moet luiden: beide vormen kunnen geschikt zijn.

De televisie-wereld wist dit antwoord allang, in Nederland en zeker daarbuiten. Anderhalf jaar nadat *De Bezetting* in mei 1960 aanving, begon de 26-delige serie *V voor Victorie*, een zichtbaar gemaakte parafrase van de mémoires van Churchill, een gedramatiseerde documentaire waarin Churchill, door een acteur, sprekend werd ingevoerd. In de pers werd die opzet 'twijfelachtig' genoemd. De Jongs aanpak was beter omdat het 'welbewuster als televisie (en niet als film-)produktie gemaakt' was.[131] *Vrij Nederland* noemde een jaar later een belangrijke reden van de grootsheid van De Jongs serie: 'geen onvolwassen kinderachtigheden, waardoor *V for Victory* op den duur zo onverteerbaar werd. Wie in deze Angelsaksische serie even zijn mondje kwam roeren, vertelde negen op de tien keer een anekdote over Churchill, over z'n bed in Jalta, z'n sigaar in El Alamein of z'n diner in New York, – ik noem maar wat. Al die gebeurtenissen die ook wij beleven met ons bed, onze sigaar of ons diner, maar die om onnaspeurlijke redenen van buitengewoon gewicht worden zodra ze een officieel persoon overkomen, kregen in *V for Victory* het accent van beslissende gebeurtenissen'.[132] Duiden de sigaar en het diner van deze schrijver er niet toch op dat de pers die in de eerste helft van de jaren *De Bezetting* zo roemde, een *oude* pers was?

In 1988, toen de *remake* al bijna af was, begon ook De Jong in de richting van drama te denken. Wat televisie betreft had hij nog één grote wens: 'Wat ik graag zou willen is een drama-serie maken of begeleiden over een onderwerp uit de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Neem nou onze rol in Indonesië. Daar zit een prachtserie in. Denk eens aan *The Jewel in the Crown* over de rol van Engeland in India.'[133]

In hetzelfde jaar 1988 zei hij bij het in ontvangst nemen van de D.A. Thiemeprijs (ingesteld door de vereniging van boekhandelaren) voor het tot stand brengen van *Het Koninkrijk*: 'Ik zal de laatste zijn om de betekenis die de radio en de televisie hebben, te ontkennen – ik meen toch dat de betekenis van het boek groter is. [...] Het boek heeft niets dwingends en het laat, meer dan radio, televisie en film, die ruimte aan de eigen fantasie die een voorwaarde is voor het werkelijk inleven'.[134] In 1992 werd de *remake* van *De Bezetting* op video uitgebracht.

Het mag zijn dat de media de rol van de leider en de leraar, de pastoor en de dominee, de praatpaal en de psychiater goeddeels hebben overgenomen, en ook de vertellersfunctie van opa en oma. De discussie over bete-

kenis en effect van 'de media' is nog niet uitgewoed. Zeker is dat De Jong sinds 1939 al deze rollen in al deze media met overgave en grote begaafdheid heeft vervuld.